

ПРИНЦИПИ ПРАВА

§ 1. Принципи права та їх співвідношення з нормами права

У мовний обіг термін «принцип» потрапив від латинського *principium*, що буквально перекладається як «те, з чого все починається» й, у свою чергу, походить від *princeps* – «перший отримую», «проводир», «головний», «кращий». Для пояснення поняття «принцип» також застосовують терміни «*засада*», «*вихідне положення*», «*фундаментальна основа*», «*основоположна ідея*».

З іншого боку, термін «*принцип*» необхідно також визначати через категорію «*вимога*»¹, оскільки за своєю суттю принципи завжди є загальнообов'язковим положенням. Саме це дозволяє наголосити на тому, що принцип є імперативним, категоричним, зобов'язуючим.

На підтвердження цього американський правознавець Р. Дворкін називав принципи права такими стандартами, яких слід дотримуватися, адже вони є вимогами справедливості, чесності чи якогось іншого морального виміру². Принципи права відіграють роль орієнтирів у формуванні та реалізації права, а також пов'язують його з політикою, економікою, мораллю, забезпечують ефективність застосування різних правових процесів. Від того, на яких засадах ґрунтується правовий порядок, можна значною мірою міркувати про характер як усїєї правової системи, так і самої держави.

Принципи права мають *найбільш загальний характер*, є фундаментом, засадничим елементом системи права, а тому можуть охоплювати велику кількість нових і непередбачених ситуацій. Принципи не дають чіткої відповіді на питання про конкретний спосіб регулювання певної життєвої ситуації, оскільки не формулюють конкретних прав та

¹ Дет.: Прийма С. В. Поняття принципу в аспекті співвідношення з суміжними категоріями. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 28. С. 46–55.

² Дворкін Р. Серйозний погляд на права / пер. з англ. А. Фролкіна. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. С. 47.

обов'язків і не завжди забезпечені юридичними санкціями. Тому принципи для регулювання поведінки потребують конкретизації, котра здійснюється за допомогою норм права. Так, принцип особистої недоторканності людини як одна із фундаментальних засад демократичної правової державності конкретизується через цілу низку норм щодо заборони свавільного позбавлення волі, недоторканності житла, таємниці листування тощо.

Принципи за своїм змістом є *ідеями*, тому не мають класичної будови – гіпотези, диспозиції, санкції та не викладаються за формулою «якщо-то-інакше». Тож, принципи часто формулюються як максими або навіть крилаті вислови (наприклад, «*nemo est iudex in propria causa*» (ніхто не є суддею у власній справі), «*ignorantia legis neminem excusat*» (незнання закону не може служити виправданням) та ін.). Представники концепції природного права вбачають їх генезу в універсальному порядку, соціологічного праворозуміння – в юридичній практиці.

Принципи є *невід'ємною складовою змісту права*, за допомогою якої втілюються головні суспільні цінності, необхідні для нормального існування та розвитку соціуму. Вони виступають критеріями «правильності» прийнятих актів; правозастосовці спираються на них, коли необхідно визначити зміст незрозумілих або неоднозначних текстів.

Їм притаманна *більша стабільність у порівнянні з нормами права*. Принципи виступають фактором стабільності правової системи, послугують інтерпретації нових законів, які у такий спосіб інтегруються в загальний правовий порядок і адаптуються до нього, не виключаючи при цьому можливості її еволюції¹. Зміну принципів можна порівняти з революційними змінами в праві, оскільки вони пов'язані з самим фундаментом правової системи та мають довгий строк життя.

У той час як зміни правових норм є звичайним явищем, вилучення чи зміна принципу загрожує потягти за собою глибокі зрушення в усій системі права, оскільки в такій ситуації під питання щодо чинності потрапляє велика кількість правових норм. Відмова від виконання вимог певного принципу чи заміна одного принципу іншим, як правило, пов'язується зі зміною тих цінностей, що були впроваджені до цієї системи, та відбувається її переорієнтування.

¹ Бергель Ж.-Л. Общая теория права. Москва, 2000. С. 182.

Згідно з концепцією Р. Дворкіна, результатом колізії між нормами є визнання однієї з них дійсною, а отже, обов'язковим тут буде прийняття відповіді, що міститься в ній, та ухвалення рішення відповідно до неї; інша ж норма має бути виключена з системи законодавства уповноваженим суб'єктом. Натомість колізії між принципами долаються в інший спосіб. Вони мають вимір ваги (важливості)¹, яка залежить від усіх фактичних обставин справи, що розглядається, і при вирішенні однієї справи можуть використовуватися кілька принципів, що суперечать один одному.

Той принцип, який «програв» в одній справі, не відкидається та не змінюється, навіть якщо в цьому конкретному випадку його переважили інші принципи. Наступного разу в аналогічній справі «перемогти» може він. Наприклад, в одних випадках гласність і відкритість виступає пріоритетним принципом у справах щодо обвинувачення публічних осіб, а в інших, навпаки, принцип захисту прав людини превалює над цим принципом у кримінальному процесі, що втілюється, зокрема, у реалізацію програми захисту свідків.

У сфері *нормотворчості* принципи встановлюють особливості її провадження (висуваючи, зокрема, вимоги професіоналізму, наукової обґрунтованості тощо), визначають у такий спосіб зміст норм права. У *правозастосуванні* принципи можуть виступати для оцінки правових актів, допомагають подоланню прогалін. При здійсненні *тлумачення* норм права презюмується, що задум правотворця завжди полягає у схваленні фундаментальних цінностей, а не в їх запереченні. У разі виявлення невідповідності тих чи інших норм принципам права ці норми мають бути змінені, тобто приведені у відповідність до принципів.

Принципи *сприяють подоланню прогалін у праві*. Концепція, згідно з якою правові норми можуть бути виведені не тільки з нормативно-правових актів, а й із принципів права, дає можливість застосовувати право навіть в умовах відсутності відповідних правових приписів. Так, необхідність використання принципів права у випадку застосування аналогії права закріплена як у матеріальному (ст. 8 ЦК України, ст. 10 СК України), так і в процесуальному праві (ст. 11 ГПК України).

Цікавим є історичний приклад, коли відповідно до римського Закону XII таблиць власник чотиринової тварини ніс відповідальність за

¹ Дворкін Р. Серйозний погляд на права. С. 53.

шкоду, заподіяну цією твариною. Після Другої Карфагенської війни до Риму потрапили африканські страуси, що спричинило низку юридичних питань, зокрема, питання про обов'язок власника страуса відшкодувати заподіяну птахою шкоду. Рішення римського претору було прийнято за аналогією на користь осіб, які зазнали збитків¹, тобто прогалина була заповнена новим правоположенням на підставі принципу «до однакового слід ставитися однаково».

Загальні принципи права різноманітні *за формою*. Деякі з них приймають форму сентенцій і виражаються на латині. Одні знайшли вираз у текстах конституцій та законодавчих актів, інші закріпилися в судовій практиці, треті формально не відображені. Проте основною формою їх визнання є *закріплення у законодавстві та судовий шлях*. Саме завдяки нормам-принципам як одному з видів нетипових нормативних приписів вони можуть набувати формальної визначеності та втілюватися в системі законодавства. Разом з цим особлива структура принципів, а саме відсутність законодавчо встановлених санкцій, не знижує їх обов'язковості. У цьому випадку на допомогу приходять охоронні норми права та судова практика, які шляхом встановлення негативних наслідків недотримання принципів забезпечують виконання їх вимог.

Одним із прикладів того, що принципи права можуть не бути формалізованими, однак можуть бути юридичним підґрунтям вирішення юридичної справи, навіть усупереч чинному законодавству (*contra legem*), є відоме рішення Апеляційного суду Нью-Йорку в справі «Ріггс проти Палмера» (1889). Фабула справи така: Е. Палмер вбив свого діда, який знову одружився, побоюючись, що той змінить заповіт, за яким велику частку майна мав успадкувати саме він. Палмер відбув покарання за вбивство й після цього формально мав право на отримання спадку. Розглянувши заяву інших родичів вбитого, Суд визнав, що всі закони щодо наслідування були на його боці, проте не присудив спадок онукові, постановивши, що дія всіх законів, так само як і контрактів, може контролюватися загальними, фундаментальними максимами (принципами) звичаєвого права: нікому не можна дозволяти вигравати від власного шахрайства, отримувати вигоду від власного злочину, засновувати будь-які вимоги на власній несправедливості чи набувати власність через злочини.

¹ Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ : Реферат, 2007. С. 280.

Важливою та практично значущою для правозастосувачів є класифікація принципів права: 1) *за формою існування* – на закріплені в міжнародних і внутрішньодержавних нормативних актах та такі, що не мають нормативного вираження; 2) *за видом юридичної діяльності* – на принципи нормотворчості, правозастосування, тлумачення права; 3) *за обсягом охоплення нормативного матеріалу* – на загальні, міжгалузеві та галузеві.

Отже, **принципи права** – це найбільш загальні й стабільні засади права, які виступають як обов'язкові вимоги у нормотворчій діяльності та правореалізації.

■ § 2. Загальні принципи права

Загальні принципи права – це принципи, які поширюються на право в цілому, усі його галузі та інститути.

Загальні принципи права відображають досягнення цивілізації у правовій царині, виступають основоположними засадами усіх галузей та інститутів права. На їх основі різноманітні аспекти права, юридичної діяльності та правового порядку демонструють свою єдність. Своє закріплення вони знайшли насамперед у міжнародних правових актах, зокрема, у Загальній декларації прав людини 1948 р., Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Міжнародних пактах про громадянські та політичні права та про соціальні, економічні та культурні права 1966 р., Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р.

Проблема формування переліку загальних принципів права існувала завжди. Так, свого часу римський юрист Доміцій Ульпіан (III ст. н. е.) в основу правопорядку покладає лише три принципи: чесно жити, нікому не шкодити, надавати кожному належне. Натомість сьогодні цей список значно більший і до нього, за різними підрахунками, можна включити кілька десятків принципів. Водночас тут постає питання критеріїв, за якими принцип може бути визнаний загальним. Серед цих критеріїв часто-густо називають їх універсальність, найзагальніший характер, визнання демократичними державами.

Пріоритетним критерієм визнання принципу як загального є те, що саме завдяки йому в праві *втілюються загальнолюдські цінності – свободи, рівності, справедливості та гуманізму (людської гідності)*. Водночас цей критерій залежить й від того, що людство визнає певну ієрархію цінностей і на цій підставі можна відзначити їх різну значущість для суспільства.

Таким чином, впровадженню найбільш значущих правових цінностей сприяють такі *загальні принципи права*.

1. *Принцип законності*, який є одним із найважливіших принципів права, оскільки саме він покликаний забезпечити неухильне підкорення поведінки суб'єктів суспільних відносин вимогам правових актів.

Цей принцип встановлює обов'язок дотримання усіма суб'єктами права законів і підзаконних актів як у процесі здійснення будь-якої офіційної юридичної діяльності, так і при дотриманні норм права приватними особами. Цікаво, що в Оксфордському словнику права принцип законності фактично ототожнюється з принципом «поведінка не є злочинною, допоки вона не буде визнана такою законом» (*nullum crimen sine lege*)¹.

Законність слід розглядати у кількох вимірах: а) як принцип здійснення державою владних повноважень; б) як принцип поведінки фізичних осіб у сфері права, що розкривається через імператив зіставляти власні вчинки з вимогами норм законодавства; в) як принцип побудови системи нормативних актів, згідно з яким закони і підзаконні акти мають відповідати конституції держави (конституційна законність); г) як режим соціально-політичного життя (наприклад, у ст. 1 Конституції Фінляндії 1999 р. проголошується, що конституція повинна сприяти законності в суспільстві).

У Конституції України міститься ціла низка положень, що характеризують зміст принципу законності: по-перше, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19); по-друге, органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України (ст. 6); по-третє, кожен громадянин зобов'язаний не-

¹ Oxford Law Dictionary / Edited by Jonathan Law. 8th edition. UK : Oxford University Press, 2015. P. 478.

ухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68). Принцип законності закріплений також і в інших нормативних актах українського законодавства (наприклад, у ст. 9 КАС України, ст. 3 Закону України «Про державну службу», ст. 4 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та ін.).

Один з аспектів принципу законності, а саме обов'язок суб'єкта не перевищувати свою компетенцію, можна знайти також у практиці ЄСПЛ. Так, у справі «Фіндлей проти Сполученого Королівства» (1997) зазначено, що межі компетенції Суду обумовлюються рішенням Комісії про прийнятність і він не вправі розглядати нові й самостійні скарги, які не ставилися перед Комісією.

2. *Принцип правової визначеності*, який встановлює необхідність для уповноважених суб'єктів приймати зрозумілі рішення та можливість для інших осіб планувати свою діяльність відповідно до них, передбачати наслідки власних дій та бути впевненими, що сьогодення правомірна поведінка завтра не стане протиправною чи сьогоденське право завтра раптово, без завчасних попереджень, не перетвориться на обов'язок чи заборону. Таким чином, основні цінності, що впроваджуються принципом правової визначеності, – це стабільність та передбачуваність права.

Саме для реалізації цього принципу в праві існує *переживаюча або ультраактивна дія актів у часі*, котра допомагає суспільним відносинам розвиватися поступально і не страждати від непередбачених рішень нормотворчих або правозастосовчих органів. Тому цей принцип звертається перш за все до тих уповноважених осіб, від правових актів яких залежить подальша життєдіяльність суб'єктів правовідносин, і водночас виступає засобом їх обмеження. Передовсім, як відзначає Ф. Гаєк, органи державної влади повинні бути обмежені у своїх діях заздалегідь встановленими й оголошеними правилами, які дають можливість передбачити з великою точністю примусові заходи, що будуть застосовані представниками влади в тій чи іншій ситуації¹.

Найчастіше правова визначеність розкривається через такі концепції, як непорушність і нескасовуваність набутих законних прав («vested rights»); незворотність закону й неможливість застосування закону до

¹ Хайек Ф. А. фон. Дорога к рабству : пер. с англ. Москва : Новое изд-во, Б-ка Фонда «Либеральная миссия», 2005. С. 96.

особи, яка не могла знати про його існування («non-retroactivity»); захисту розумних очікувань («protection of reasonable expectations») – право особи у своїх діях розраховувати на сталість існуючого законодавства, причому розумним визнається таке очікування, яке відповідає реальним сподіванням обережної людини.

Як зазначено в Доповіді про верховенство права, схваленій Європейською Комісією «За демократію через право» (Венеційською Комісією) на 86-му пленарному засіданні, 25–26 березня 2011 р., принцип правової визначеності є ключовим у питанні довіри до судової системи і верховенства права; для досягнення цієї довіри держава повинна складати тексти законів так, щоб вони були доступними; держава також зобов'язана дотримуватися та застосовувати у прогнозований і послідовний спосіб ті закони, які вона ввела в дію; прогнозованість означає, що закон повинен бути оприлюдненим до його виконання і бути передбачуваним у тому, що стосується його наслідків: він має бути сформульованим достатньо чітко, щоб людина могла регулювати свою поведінку.

У рішенні від 18 грудня 2008 р. у справі «Новік проти України» ЄСПЛ зазначив, що коли йдеться про позбавлення волі, надзвичайно важливою умовою є забезпечення загального принципу юридичної визначеності, котрий означає, що національний закон, який передбачає можливість позбавлення волі, має бути достатньо доступним, чітко сформульованим і передбачуваним у своєму застосуванні для того, щоб виключити будь-який ризик свавілля. А в рішенні від 25 листопада 1999 р. у справі «Гешмен і Герруп проти Сполученого Королівства» Суд вказав, що однією з вимог, яка впливає зі словосполучення «встановлений законом», є передбачуваність.

У свою чергу, КСУ також часто-густо обґрунтовує свої рішення цим принципом. Зокрема, у Рішенні щодо конституційності Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 26 квітня 2018 р. зазначається, що принцип юридичної визначеності вимагає щодо норм права передбачуваності (прогнозованості) та стабільності. А в Рішенні від 29 червня 2010 р. принцип правової визначеності розкривається через такі положення: обмеження прав людини і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими

обмеженнями; обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки.

3. *Принцип розумності* є однією з основних засад, які отримало право від школи природно-правового мислення. Згідно з цим принципом, *юридична діяльність має відповідати здоровому глуздові*. Так, не залишилося без уваги, наприклад, рішення казкового судді, за яким право власності на новонароджене лоша було визнане не за власником його матері-кобили, а за власником возу, під яким це лоша народилося. Або, як влучно висловився А. Барак, судові справи можна також вирішувати шляхом підкидання монети, однак це буде суперечити принципів розумності¹.

Виходячи з цього, *принцип розумності втілює цінність людського інтелекту*. Особливої популярності він набув в англо-американській правовій системі, де фактично визнається першочерговим серед джерел права, хоча з формально-юридичного боку відіграє лише допоміжну роль. Так, у системі англійського загального права (common law) широко розповсюджена ідея про розумність позитивного права, позаяк її основою протягом історії слугував принцип «верховенства розуму» (the rule of reason) або «здоровий глузд».

Потреба в принципі розумності обумовлюється передусім загальним характером права, а також його особливою мовою. Наприклад, без розумності неможливо відшукати дійсний зміст оціночних термінів або здійснити аналіз будь-якої абстрактної норми. Як відзначає Р. Ципеліус, здатність підпорядковувати ситуацію тій чи іншій нормі, вміння правильно асоціювати ту чи іншу ситуацію з нормою права, що її регулює, є талантом розсудливості².

Ефективна реалізація принципу розумності залежить від критерію, на підставі якого визначається розумність або нерозумність певної дії. Цим критерієм є *якість «середньої» особи*, яка має звичайний рівень інтелекту, знань і життєвого досвіду, тобто діє так, як би діяла більшість людей у подібній ситуації. При цьому в англо-американській правовій

¹ Барак А. Судейское усмотрение : пер. с англ. Москва : НОРМА, 1999. С. 307.

² Ципеліус Р. Юридична методологія / пер., адаптація, приклади з права України і список термінів Р. Корнути. Київ : Реферат, 2004. С. 129.

традиції конструкція «звичайна розумна людина» визначається як особа з лави присяжних або як «пасажир з автобусу в Клепхемі». Таким чином, принцип розумності вимагає прийняття такого рішення, яке не буде абсурдним і дозволить відшукати компроміс між конфліктуєчими нормами чи особами, що узгоджувалися б із загальними уявленнями про розумність.

Звернення до принципу розумності часто відбувається в практиці ЄСПЛ при визначенні строків і встановленні розмірів відшкодування шкоди. Наприклад, Суд вживає категорію «розумність», як правило, у сполученні зі словом «строк», адже у ч. 1 ст. 6 Європейської Конвенції закріплене право кожного на судовий розгляд у розумний строк.

Водночас КСУ не дає інтерпретації принципу розумності, хоча неодноразово посилається на нього. Наприклад, відповідно до Рішення Суду від 15 жовтня 2013 р. №9-рп/2013 щодо офіційного тлумачення положення ч. 2 ст. 233 КЗпП України, право працівника звернутися до суду з позовом про стягнення сум індексації заробітної плати та компенсації втрати частини заробітної плати у зв'язку з порушенням строків її виплати як складових належної працівнику заробітної плати без обмеження будь-яким строком незалежно від того, чи були такі суми нараховані роботодавцем, відповідає, зокрема, засаді розумності.

4. *Принцип добросовісності*, який відображає сумлінне, чесне та порядне ставлення суб'єкта до власних дій з використання наданих йому повноважень, виконання покладених на нього обов'язків і додержання заборон із наміром ретельного їх виконання й уникнення помилок. Також він вимагає провадження діяльності таким чином, щоб був досягнутий стан поваги до права та довіри між суб'єктами правовідносин, оскільки ефективність і дієвість юридичної діяльності визначається ступенем сумлінності реалізації особами своїх повноважень.

Наразі цей принцип визнаний правовими системами більшості розвинутих держав. Зокрема, він знаходиться в основі німецької концепції «Treu und Glauben» (вірність і довіра), американської доктрини «Good Faith» (добра совість), французької теорії «abus de droit» (зложивання правом).

Принцип добросовісності бере початок у цивільному праві, де він ґрунтується на давньоримській доктрині «bona fides» (добра віра), за якою учасникам цивільного обороту рекомендувалося визначати і бу-

дувати свої взаємовідносини так, як це прийнято серед чесних, добропорядних людей; вимагалася власна чесність і довіра до чужої чесності, вірність даному слову, моральний обов'язок усіх людей виконувати власні зобов'язання, у чому б вони не втілювалися.

Сьогодні у науці цивільного права зазначається, що особу слід вважати добросовісною тоді, коли вона діє без наміру заподіяти шкоду іншій особі, а також не допускає легковажності (самовпевненості) та недбальства щодо можливого заподіяння шкоди. Таке визначення впливає із змісту ч. 1 ст. 388 ЦК України, відповідно до якої добросовісним набувачем є особа, котра не знала і не могла знати те, що набуває майно в особи, яка не має права його відчужувати. Що стосується процесуальних галузей, то там принцип добросовісності пов'язується передусім з неприпустимістю зловживання процесуальними правами (ст. 44 ЦПК і ст. 45 КАС України). Класичним проявом цього принципу в міжнародному праві є інститут естопелю, який означає заборону для держави заперечувати те, що вона до цього прийняла або визнала на основі явно виражених актів або своєї поведінки.

5. *Принцип пропорційності (розмірності)*, який встановлює рівновагу між юридичними можливостями суб'єктів права, а також між приватними і загальносоціальними інтересами. Тож, використання цієї засади завжди пов'язане із встановленням рівноваги чи балансу, а отже, на перший план тут виходить закріплення цінностей ефективності, достатності, помірності впливу права на суспільні відносини. Принцип пропорційності складається з таких вимог: засоби, що обираються законодавцем у нормативно-правовому акті, повинні бути максимально спрямовані на досягнення легітимної мети; людина не є засобом досягнення державних цілей; обрані засоби мають мінімально обмежувати гарантовані конституційні права і цінності; зазначені в законі засоби повинні розумно й адекватно співвідноситися з цілями, що ставляться; нікого не можна зобов'язати до того, що він (або ніхто) не в змозі виконати; людина має реалізовувати свої права таким чином, щоб це не порушило прав інших.

Принцип пропорційності виступає гарантією дотримання й захисту прав людини в тому обсязі, в якому це необхідно задля її гідного існування. Зокрема, на основі принципу пропорційності КСУ визнав неконституційність положень кримінального законодавства, що передбачали смертну кару. Суд установив її невідповідність цілям покаран-

ня та можливість судової помилки, коли виконання судового вироку щодо особи, засудженої до смертної кари, унеможливило виправлення її наслідків.

Принцип пропорційності розкривається через співвіднесення таких балансуючих частин:

а) *«публічний (загальний) інтерес – приватний інтерес»*. У цьому разі обмеження прав конкретної особи визнається адекватним додержанню публічних інтересів. Тобто внаслідок збалансування публічних і приватних інтересів обмеження прав людини державними органами заради відповідного публічного інтересу має бути виправданим, а міра цих обмежень – необхідною й обґрунтованою. Прикладом тут може бути балансування між свободою преси та престижем державної влади.

У Рішенні КСУ від 11 липня 2013 р. № 7-рп/2013 у справі щодо офіційного тлумачення положень другого речення преамбули Закону України «Про відповідальність за несвочасне виконання грошових зобов'язань» відзначається, що держава має підтримувати на засадах пропорційності баланс між публічним інтересом ефективного перерозподілу грошових накопичень, комерційними інтересами банків щодо отримання справедливого прибутку від кредитування та правами й охоронюваними законом інтересами споживачів їх кредитних послуг;

б) *«приватний інтерес – приватний інтерес»*. Цей принцип дозволяє встановити співвідношення між інтересами приватних осіб, щоб визначити, яке право має перевагу, а яким слід поступитися. Наприклад, Вищий земельний суд у Хаммі (Німеччина) у 2013 р. визнав право німкені, зачатої шляхом штучного запліднення, дізнатися ім'я її біологічного батька. У цьому разі «змагалися» право на анонімність донорів та їх захист від фінансових претензій з боку дітей та право дітей на отримання інформації про своїх батьків. Останнє право суд визнав пріоритетним.

З метою врівноваження приватних інтересів у розд. 8 КК України закріплені обставини, що виключають злочинність діяння. Серед цих обставин є такі, які можуть бути здійснені з перевищенням, тобто порушенням співмірності: необхідна оборона, затримання особи, яка вчинила злочин, крайня необхідність, діяння пов'язане з ризиком;

в) «*обмеження чи преференція – мета*». Принцип пропорційності використовується у разі необхідності збалансувати обтяження у правовому статусі індивіда з метою такого обтяження. Так, у справі «Хохліч проти України» (2003) ЄСПЛ розглядав правомірність обмеження кількості візитів родичів і посилок, що дозволено отримувати ув'язненим. Подібні втручання були визнані такими, що переслідують законну мету попередження безпорядків або злочинності, а самі заходи – пропорційними цій меті. Іншими словами, для досягнення певної мети органи влади можуть накладати на громадян лише такі заборони й обов'язки, які перевищують установлені межі необхідності, що впливають з публічного інтересу. Якщо встановлені зобов'язання явно непропорційні цілям, їх слід визнати недійсними. На цій підставі для реалізації принципу розмірності слід визначити такі критерії: 1) засоби, які обираються законодавцем у нормативному акті, оптимально слугують досягненню легітимної мети; 2) обрані засоби мінімально обмежують гарантовані конституційні права; 3) вказані засоби розумно й адекватно співвідносяться з переслідуваними цілями.

ЄСПЛ при оцінці правомірності та виправданості обмежень прав людини, незалежно від їх конкретних формулювань, послідовно вирішує чотири групи питань: 1) чи було передбачене законом те обмеження (втручання), що заперечується; 2) чи переслідувало воно одну з легітимних цілей, зазначених у Конвенції; 3) чи було воно необхідним у демократичному суспільстві; 4) чи було воно розмірним до тієї правомірної мети, яка досягалась.

Таким чином, усі наведені загальні принципи права закріплюють відповідні цінності людського соціуму та ставлять відповідні вимоги до суб'єктів права задля досягнення загального блага та добробуту. Водночас *для права якісним сплавом усіх цінностей слід визнати принцип верховенства права*, адже він відображає як панування права в державі, над державою і над законом, а також верховенство прав людини в усіх сферах суспільного життя.

■ § 3. Галузеві та міжгалузеві принципи права

Галузеві принципи визначають особливості певної галузі права та разом з предметом і методом виступають критерієм визнання галузі як

самостійної в системі права. Галузеві принципи утворюються на основі загальних принципів права. Саме за допомогою перших загальні принципи конкретизуються на рівні кожної окремої галузі та встановлюють вимоги до специфічної сфери правовідносин з урахуванням їх галузевих особливостей. Їм властиве те особливе, що їх вплив розповсюджується лише на відповідну галузь права, яка окреслена предметом її регулювання. Наприклад, одна з вимог принципу добросовісності втілюється у такий принцип трудового права, як принцип обов'язковості умов договорів про працю, в тому числі вимоги дисципліни.

Усі принципи відповідної галузі утворюють цілісну систему, у якій кожен принцип спрямований на досягнення мети – *ефективного регулювання галузевих суспільних відносин*. При цьому вони спрямовуються на забезпечення інтересів учасників цих відносин із дотриманням прав людини, а також з урахуванням інтересів суспільства та держави. З огляду на обмеженість і певну специфіку змісту ці принципи отримують найбільш розгорнуту розробку саме на рівні відповідних галузей, тому, спираючись на дослідження фахівців у різних галузях права, можна виокремити найбільш важливі з них.

Принципи конституційного права: верховенства конституції, прямої дії конституційних норм, поділу державної влади, демократизму, визнання народу єдиним джерелом влади, політичний та ідеологічний плюралізм та ін.

Принципи цивільного права: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законодавством; свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; судовий захист цивільного права й інтересу; справедливість, добросовісність і розумність. У працях вчених-цивілістів також виокремлюються принципи рівності сторін у договорі, добровільного вступу до цивільних правовідносин, добросовісного виконання договорів, свободи волевиявлення та договірної автономії; еквівалентності прав і обов'язків сторін.

Принципи кримінального права: відповідальності особи лише за вчинення суспільно небезпечного діяння, що визнане в кримінальному законі як злочин; особистого та винного характеру відповідальності; диференціації й індивідуалізації кримінальної відповідальності та по-

карання; заборона аналогії при кваліфікації діяння; встановлення злочинності діянні виключно кримінальним законом і т. д.

Принципи адміністративного права: підконтрольність та підзвітність державних органів і державних службовців; єдність основних вимог, що ставляться до державного управління; професійність і компетентність державних службовців при здійсненні державного управління; відповідальність державних органів за ухвалення адміністративних рішень тощо.

Принципами трудового права є: недопущення будь-якої форми примусової праці; державний нагляд і контроль за умовами праці найманих працівників; гідної оплати праці найманого працівника; недопущення дискримінації в сфері праці; забезпечення належних умов праці; забезпечення трудових прав соціально незахищених категорій населення; єдність та диференціація трудових прав і обов'язків; збалансованість інтересів працівника та роботодавця.

Принципи кримінального процесу: презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини; свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї; заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне і те саме правопорушення; забезпечення права на захист; доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень; змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; безпосередність дослідження показань, речей і документів; забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності; публічність; диспозитивність; гласність і відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами; розумність строків тощо.

Принципи цивільного процесуального права: повага до честі й гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом; гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; змагальність сторін; диспозитивність; пропорційність; обов'язковість судового рішення; забезпечення права на оскарження судового рішення; розумність строків розгляду справи судом; неприпустимість зловживання процесуальними правами та ін.

Відповідно до згадуваних вище Статуту ООН та Декларації про принципи міжнародного права, у міжнародному праві діють принципи незастосування сили чи погрози силою, співробітництва, невтручання у внутрішні справи держави, рівноправності та самовизначення на-

родів, суверенної рівності та незалежності всіх держав, добросусідства, добросовісного виконання державою взятих на себе зобов'язань, мирного вирішення міжнародних спорів, підтримання світового миру та безпеки, територіальної цілісності, поваги до прав людини, непорушності кордонів.

Міжгалузевими є принципи, що діють одразу в кількох галузях права. Вони діють, як правило, у галузях, які є суміжними або належать до однієї підсистеми права. Наприклад, принцип винної відповідальності в охоронній підсистемі права або принцип гласності для процесуальних галузей права. До міжгалузевих принципів процесуального права відносять принципи незалежності суддів і підкорення їх тільки закону; здійснення правосуддя тільки судом; рівності прав учасників судового розгляду перед законом і судом; всебічності, повноти й об'єктивності з'ясування обставин справи; гласності та відкритості судового розгляду; змагальності сторін і диспозитивності судочинства; доступності судового захисту; обов'язковості судових рішень і т. д.

Суміжними для декількох галузей права є принципи інституту юридичної відповідальності, які складаються з норм фактично всіх галузей права. До них слід віднести принципи невідворотності відповідальності, неможливості двічі притягти до відповідальності за одне й те саме правопорушення, неможливість притягнення до відповідальності без порушення закону чи договору, винної відповідальності (є лише один виняток безвинної відповідальності власника за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, в цивільному праві), неможливість виправдатися незнанням закону, недопустимість притягнення особи до юридичної відповідальності внаслідок її провокації з боку інших осіб та ін.

Завдання

1. На вашу думку, формальна визначеність принципів права є їх обов'язковою ознакою чи ні?
2. Дайте характеристику принципів правової визначеності, спираючись на Рішення КСУ у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту» від 20 грудня 2017 р. № 2-р/2017.

3. Аргументуйте, до загальних чи галузевих належать принципи верховенства Конституції та прямої дії конституційних норм.
4. Поясніть зміст принципу розумності.
5. Чи відрізняються за змістом принципи національного та міжнародного права?

Рекомендована література

1. Козюбра М. І. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142–164.
2. Колодій А. М. Принципи права. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. / Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; редкол.: В. Я. Тацій [та ін.]. Харків : Право, 2017. Т. 3 : Загальна теорія права. С. 633–637.
3. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.
4. Прийма С. В. Принципи тлумачення норм права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2010. 194 с.
5. Скурко Е. В. Принципы права : монография. Москва : Ось-89, 2008. 192 с.
6. Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загально-нотеретична характеристика : монографія. Харків : Друк. МАДРИД, 2012. 196 с.
7. Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2003. 253 с.
8. Avila H. *Theory of Legal Principles*. Springer Netherlands, 2007. 172 p.
9. Daci J. Legal Principles, Legal Values and Legal Norms: are they the same or different? *Academicus International Scientific Journal*. 2010. Issue 2. P. 109–115.
10. Perry S. Method and Principle in Legal Theory. *Yale Law Journal*. 2002. Vol. 111. Issue 7. P. 1757–1813.

НОРМИ ПРАВА

§ 1. Поняття норми права

Термін «норма» походить від лат. *norma* (загальне правило, зразок). При цьому більш розповсюдженим у латинській мові було розуміння норми як *мірила*, на що вказують похідні терміни: *normalis* (прямий), *normaliter* (по прямій лінії), *normo* (відміряти).

Сьогодні норма сприймається насамперед як правило поведінки загального характеру. Воно, у свою чергу, може мати різний зміст. Правила можуть бути поділені на два різновиди: нормативні твердження, які встановлюють дозволи та вимоги на кшталт правил гри у шахи («білі повинні ходити першими»), та імперативи або інструкції, котрі містять відповідні веління безумовного характеру¹.

Норма права – одне з центральних понять теорії права. Необхідність детальної розробки знання про правові норми пов'язана насамперед з тим, що право є нормативним явищем, тобто таким, яке регулює або унормовує суспільні відносини за допомогою відповідних стандартів, зразків, правил поведінки, які називаються нормами права. Як підкреслював Г. Кельзен, право – це нормативне впорядкування людської поведінки, тобто система норм, що її регулюють². Узагалі, значення норм для права абсолютизувалося в такій школі праворозуміння, як нормативізм.

Ознаки норм права поділяються на: 1) загальні ознаки, притаманні всім соціальним нормам, а отже, і правовим як їх різновиду; 2) специфічні ознаки норм права, як правового явища.

Ознаки норм права, які є спільними з усіма іншими видами соціальних норм:

а) це *правила поведінки*, які регулюють суспільні відносини та впорядковують соціальні зв'язки, визначаючи її межі за допомогою критеріїв «дозволено» та «не дозволено»;

¹ Boghossian P. Rules, Norms and Principles: A Conceptual Framework. URL: <http://paulboghossian.com/docs/RNPACF.pdf>.

² Кельзен Г. Чисте правознавство. З дод.: Проблема справедливості / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ : Юніверс, 2004. С. 14.

б) норми зумовлені *суспільними інтересами* та рівнем соціально-економічного та культурного розвитку;

в) вони є результатом *людської діяльності, створюються та реалізуються завдяки волі та свідомості*;

г) соціальні норми мають *загальний характер*, який виявляється в тому, що їх вимоги поширюються на невизначене коло осіб та на невизначену кількість випадків. При цьому вони є *неперсоніфікованими* (адресати їх звернення не називаються поіменно) та *невичерпними* (мають необмежений термін дії та не втрачають своєї сили після реалізації);

г) норми є *типовими* зразками поведінки, що набули визнання в суспільстві, а також склалися внаслідок їх неодноразового, одномаїтного повторення;

д) вони спрямовані на забезпечення *стабільності й порядку в суспільстві*, передбачуваної поведінки учасників суспільних відносин.

Специфічними ознаками норм права є такі:

а) вони є *первинними, вихідними складовими права*, «цеглинками», з яких побудована його система. Водночас правові норми самі мають особливу структуру, однак детальніше про неї йтиметься нижче;

б) правові норми регулюють суспільні відносини, які є *найбільш значущими для існування та функціонування соціуму*. Відносини, які підлягають правовій регламентації, мають *відповідати певним критеріям*: бути значущими; піддаватися контролю, оскільки право регламентує тільки зовнішні відносини людей або обмежує їх зовнішню свободу; потребувати впливу держави шляхом закріплення прав і обов'язків їх учасників, а також встановлення юридичних санкцій;

в) правові норми *закріплюють зразок правомірної поведінки особи та визначають наслідки його порушення*. У зв'язку з цим норма може містити не лише модель правомірної поведінки, а й *закріплювати ознаки неправомірних діянь* (дій чи бездіяльності) у вигляді складів правопорушень. Наприклад, ст. 910 ЦК України закріплює модель договірних відносин у сфері перевезення пасажирів та багажу. Таким чином, правомірним вважається надання перевізником послуг з перевезення пасажирів до пункту призначення, при цьому визначаються взаємні права й обов'язки сторін;

г) вони мають *офіційний характер*, ухвалюються уповноваженими на це державними органами. Наприклад, ВРУ приймає закони, КМУ – постанови, які містять норми права;

г) їх *обов'язковість* підтримується можливістю застосування *державно-правового примусу* як засобу гарантування їх виконання. На відміну від інших соціальних норм, правова норма містить обов'язкове правило поведінки, яке поширюється на всіх, хто потрапляє у сферу її регулювання, а за недотримання заборон і невиконання обов'язків, установлених нею, може настати *юридична відповідальність*;

д) вони *мають специфічні джерела свого закріплення*, що є офіційно визнаними державою. Норма права, будучи за своєю природою ідеальним явищем, продуктом людської свідомості, має набути формального вираження у відповідному документі. Проте не в будь-якому, а лише в офіційному, розміщеному в такому акті, що визнаний державою як джерело права. Таким чином, правова норма знаходить своє відображення в нормативно-правових актах, правових звичаях, правових прецедентах тощо.

Таким чином, ***норма права*** – це закріплене обов'язкове правило загального характеру, що визначає зразок належної чи дозволеної поведінки або наслідки його порушення, ефективна дія якого забезпечується державою.

§ 2. Норма права і нормативний припис

На англійську «припис» найточніше перекладається як «prescription». Так, в Оксфордському словнику термін «prescription» – це припис або розпорядження; означає він владно встановлену рекомендацію або вимогу, засновану на безперервному використанні чи багаторічній звичці та встановлену на невизначений період.

Він є *формою*, необхідною для існування норми права, або її *зовнішнім виразом*. Норма могла б залишитися неписаною, якби не така суттєва властивість права, як визначеність. У зв'язку з цим вона повинна набути матеріалізованого вигляду, що відбувається за допомогою синтаксичних засобів. Тому за своєю природою приписи є *реченнями або фразами, які викладаються в статтях, частинах, пунктах, підпунктах, абзацах юридичних актів* нормативного характеру та містять

юридично, логічно і текстуально завершені положення, що регулюють певні аспекти поведінки суб'єктів, є техніко-юридичним засобом формального вираження правової норми.

Залежно від того, яку *функцію вони виконують у регулюванні суспільних відносин*, нормативні приписи права можна поділити на дві великих групи. Одна з них стосується поведінки суб'єктів правовідносин безпосередньо, тому вони називаються *типовими нормативними приписами (регулятивні та охоронні)*.

За допомогою *регулятивних нормативних приписів* здійснюється регламентація суспільних відносин, забезпечується передбачуваність поведінки суб'єктів шляхом визначення їх прав і обов'язків, встановлення процедур їх реалізації та закріплення життєвих обставин (юридичних фактів), які тягнуть юридичні наслідки. Наприклад, відповідно до ст. 4 Закону України «Про вищу освіту» громадяни України мають право безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних закладах вищої освіти на конкурсній основі, якщо певний ступінь вищої освіти громадянин здобуває вперше за кошти державного або місцевого бюджету.

Охоронні нормативні приписи відображають призначення права щодо захисту правомірних суспільних відносин і забороні неправомірних. Така охорона здійснюється шляхом забезпечення додержання правил, встановлених регулятивними приписами та за допомогою закріплення підстав і заходів юридичної відповідальності. До охоронних можна віднести нормативний припис, викладений у ч. 1 ст. 611 ЦК України: у разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема: 1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання або розірвання договору; 2) зміна умов зобов'язання; 3) сплата неустойки.

Інша група складається з таких нормативних приписів, які існують для правильної й ефективної реалізації типових приписів, у зв'язку з чим їх називають *нетиповими нормативними приписами*.

Особливостями нетипових нормативних приписів є те, що вони *виконують додаткову (допоміжну, субсидіарну) функцію* у правовому регулюванні, і тому безпосередньо суспільні відносини не регулюють і не можуть бути самостійною нормативною основою для виникнення правовідносин.

Видами нетипових норм права є такі:

1. *Нормативні приписи, що об'єднують (інтегрують) систему права.* Їх призначення полягає у встановленні цілей, завдань, принципів, меж і методів правового регулювання. Вони є носіями духу права і мають велике значення як при створенні норм права в процесі нормотворчості, так і при реалізації та застосуванні норм права.

До норм цієї групи слід віднести:

а) *норми-принципи* – закріплюють і розкривають суть найбільш загальних і стабільних імперативних вимог, що визначають характер і напрямки подальшого розвитку певної системи права. Ці норми відображають цінності, що притаманні певному суспільству, та ідеалами, до яких воно прагне (наприклад, принципи верховенства права, рівності, змагальності). Їх особливістю є те, що вони за певних умов можуть покладатися в основу вирішення юридичної справи;

б) *норми-завдання* – визначають мету окремих інститутів або галузей права. Ці норми закріплюються, як правило, на початку акта – у преамбулі чи перших статтях. Наприклад, завданням СК України (ст. 1) є зміцнення сім'ї та утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї; а в преамбулі Конвенції ООН про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 р. визначається, що ООН прагне встановити співробітництво між націями для того, щоб забезпечити повсюдно дотримання прав людини та рівний для всіх доступ до освіти.

2. *Нормативні приписи, що сприяють узгодженості системи права:*

а) *колізійні норми* (норми-арбітри) – встановлюють правила вибору норми права, яка підлягає застосуванню за наявності суперечності між нормами, що регулюють однакові фактичні обставини. Наприклад, за ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України», якщо міжнародним договором України, який набрав чинності, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору;

б) *оперативні норми* – спрямовані на введення в дію, зміну та припинення дії інших норм права. Ці норми супроводжуються такими формулюваннями: «замінити словами», «доповнити», «викласти в такій редакції», «виключити»;

в) *норми, які встановлюють правила дії суб'єкта за наявності прогалін у законодавстві*. Вони дозволяють, зокрема, застосовувати аналогію, спиратися на загальні засади галузі тощо.

3. *Нормативні приписи, що спрощують правозастосування, допомагають у тлумаченні та застосуванні типових норм права:*

а) *норми-дефініції* – містять визначення правових категорій і понять, наприклад, злочин, договір, близькі родичі;

б) *норми-строки* – містять строки та правила їх обчислення. Так, у ст. 75 КЗпП України, зазначається, що щорічна основна відпустка надається працівникам тривалістю не менш як 24 календарних дні за відпрацьований робочий рік, який відлічується з дня укладення трудового договору.

Безпосереднє практичне значення для професійних юристів має така класифікація основних способів викладення *нормативно-правового припису в статтях нормативно-правових актів*:

1) *в одній статті викладений один припис*, тобто текстуально вони збігаються. Так, ст. 7 Конституції України встановлює, що в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування; ст. 167 КК України передбачає відповідальність за використання опіки чи піклування з корисливою метою на шкоду підопічному;

2) *в одній статті міститься два чи більше приписи*, тобто стаття має більший обсяг, ніж припис. У цьому випадку стаття поділяється на частини, пункти та інші структурні елементи, оскільки у статті акта може міститися різна правова інформація, яка, втім, не повністю використовується для регулювання конкретних відносин. Так, у ч. 1 ст. 858 ЦК України міститься кілька приписів: якщо робота виконана підрядником з відступами від умов договору підряду, які погіршили роботу, або з іншими недоліками, які роблять її непридатною для використання відповідно до договору або для звичайного використання роботи такого характеру, замовник має право за своїм вибором вимагати від підрядника: а) безоплатного усунення недоліків у роботі в розумний строк; б) пропорційного зменшення ціни роботи; в) відшкодування своїх витрат на усунення недоліків;

3) *один припис міститься в кількох статтях*. Наразі в одній статті міститься лише частина припису, а інші частини знаходяться в інших статтях цього або навіть іншого нормативно-правового акта. У цьому випадку у статті часто може міститися відсилка до того

місця, де припис має своє продовження. Наприклад, ст. 881 ЦК України передбачає, що страхування об'єкта будівництва або комплексу робіт здійснюється підрядником або замовником відповідно до законодавства; сторона, на яку покладається обов'язок щодо страхування, має надати другій стороні докази укладення нею договору страхування, включаючи відомості про страхувальника, розмір страхової суми та застраховані ризики. Таким чином, ця стаття визначає лише обов'язок застрахувати об'єкт будівництва або комплекс робіт, самі ж правовідносини зі страхування, як це відзначається у самій статті, регулюються відповідним законодавством, зокрема Законом України «Про страхування».

■ § 3. Структура норми права

Що стосується внутрішньої будови норм права, то в найзагальнішому вигляді вони викладаються за формулою:

«S може (повинен) P»,

де S означає суб'єкта в певній життєвій ситуації, а P – вид поведінки (дозволеної, забороненої чи зобов'язуючої). Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 12 ЦК України особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд.

Водночас питання про структуру норми права лишається дискусійним. Так, зазвичай говорять про тричленну або двочленну будову, тобто до норми включають гіпотезу, диспозицію та санкцію (тричленна) або лише два з цих елементів залежно від виду норми (двочленна).

Розглянемо структурні елементи норми права детальніше.

Гіпотеза (з англ. «*припущення*») – це елемент норми права, що вказує на життєві обставини, за наявності та/або відсутності яких реалізується правило поведінки або настають негативні наслідки.

Саме гіпотеза містить юридичні факти, з якими пов'язується виникнення, зміна або припинення правових відносин. Таким чином, необхідною умовою реалізації суб'єктом своїх прав і обов'язків є комплекс життєвих обставин, які роблять норму обумовленою різноманітними випадками реального життя. У зв'язку з цим гіпотеза включає адресата й умови застосування норми, тобто обставини часу, місця, обстановки, способу, засобів здійснення поведінки.

При пошуку гіпотези слід відповісти на питання: хто, де, коли, за яких умов, яким способом може або повинен вчинити певні дії або утриматися від них? Наприклад, життєвими обставинами для того, аби реалізувати право стати народним депутатом України, ст. 76 Конституції України називає статус громадянина України, досягнення двадцяти одного року на день виборів, право голосу і проживання в Україні протягом останніх п'яти років.

Диспозиція (з лат. «розміщення») – це елемент норми права, що вказує на правило дозволеної чи забороненої поведінки, якому має відповідати діяння суб'єкта.

Диспозиція є ядром норми права, адже вона і є власне правилом поведінки людини. Тому, щоб відшукати диспозицію в нормі, слід знайти ту модель поведінки, яка пропонується, тобто дозвіл, зобов'язання чи заборону. Наприклад, відповідно до п. 26 постанови КМУ «Про затвердження правил паркування транспортних засобів» користувач зобов'язаний розмістити платіжний документ у нижньому лівому куті лобового скла у спосіб, що забезпечує його видимість для перевірки.

Санкція (з лат. «непорушний закон») – це елемент норми права, що встановлює невідгідні наслідки у випадку порушення правила поведінки або умов, визначених у гіпотезі.

Знайти санкцію в нормі просто – вона вказує на певні втрати майнового, особистого немайнового, організаційного характеру, які «обіцяє» правотворець у тому разі, коли адресат норми не виконає її веління.

Важливим тут є те, що санкцію не можна сприймати лише як вид юридичної відповідальності, тобто покарання винного. Санкція норми права вказує на негативні наслідки, які настануть, якщо особа вчинить або не вчинить відповідних дій. Так, санкція за умисне вбивство (ст. 115 КК України) передбачає позбавлення волі (негативний наслідок у вигляді юридичної відповідальності), а санкція за порушення обвинуваченим порядку в залі судового засідання (ст. 330 КПК України) – його видалення із зали засідання тимчасово або на весь час судового розгляду (це не вид юридичної відповідальності, а лише негативний наслідок, який тягтиме неможливість для обвинуваченого бути безпосереднім учасником судового процесу, а отже, реалізовувати право на свій захист у повному обсязі).

Таким чином, залежно від характеру негативних наслідків, що настають за порушення правила, *санкції поділяються на:*

1. *Заходи юридичної відповідальності* (репресивні або каральні заходи) – це втрати особистого, майнового чи організаційного характеру, які настають унаслідок вчинення правопорушення. Вони полягають у позбавленні правопорушника певних благ (позбавлення волі, конфіскація майна, арешт), у накладенні на нього особливих обов’язків (громадські або виправні роботи, штраф) або у владному засудженні його протиправної поведінки (догана). Залежно від видів правопорушень вони поділяються на кримінальні, адміністративні, дисциплінарні та ін.

2. *Правозахисні заходи* – це ті заходи, які вживаються уповноваженими владними органами, котрі є необхідними для охорони порушеного правопорядку та направлені на завершення протиправної поведінки інших осіб. Вони не можуть розцінюватися як різновид покарання. Це, наприклад, адміністративно-господарська санкція, що може бути застосована Фондом гарантування вкладів фізичних осіб, у вигляді розпорядження про усунення порушень вимог законодавства про систему гарантування вкладів фізичних осіб, зокрема, за порушення банком порядку ведення бази даних вкладників (ст. 33 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб»). Також до них слід віднести примусове виконання передбачених законодавством обов’язків, примусове погашення заборгованості, припинення чи зупинення дії правового акта, визнання договору нікчемним, недопустимість певного доказу, залишення позовної заяви без розгляду в разі повторної неявки позивача в судові засідання без поважних причин, повернення до попереднього стану (двостороння реституція), повернення майна з незаконного володіння (віндикація) та ін.

Прихильники тричленної структури вважають, що в будь-якій логічній нормі права обов’язково існують гіпотеза, диспозиція та санкція і будь-яка правова норма може бути викладена у вигляді формули: *«якщо..., то..., інакше...»* (якщо особа звертається за отриманням паспорту громадянина України для виїзду за кордон, то вона має подати в повному обсязі документи та інформацію, необхідні для оформлення і видачі паспорта, інакше орган міграційної служби відмовить їй в оформленні та видачі цього документа).

При цьому законодавець на практиці майже ніколи не формулює норми у такий спосіб, тому шукати елементи доводиться в різних місцях одного акта чи навіть у різних актах. Отже, тричленна норма – це *ідеальна або логічна норма*, яка складається в уявленні насамперед правозастосовця задля правильної кваліфікації поведінки особи, притягнення її до відповідальності в разі вчинення протиправного діяння і загалом остаточного врегулювання суспільних відносин.

Водночас аналіз конкретних статей законодавчих та інших нормативно-правових актів свідчить про те, що *нормативні приписи, які вони містять, зазвичай включають два елементи, які в загальному вигляді відображаються техніко-юридичною формулою:*

«якщо → то».

Регулятивний нормативний припис фіксує саме правило поведінки, що підлягає реалізації при наявності чи відсутності відповідних обставин та *вказує на диспозицію та гіпотезу правової норми*. Тобто при його конструюванні потрібно зазначити, по-перше, правило поведінки та, по-друге, умови для реалізації цього правила:

гіпотеза → диспозиція.

Охоронний нормативний припис закріплює негативні наслідки, які настануть при порушенні правила поведінки за певних умов, включає *вказівку на гіпотезу та санкцію*, котрі слід розглядати як причину та наслідок (негативний для суб'єкта правопорушення). При формулюванні охоронного припису нормотворець прагне захистити суспільні відносини від неправомірних дій суб'єкта, тому передбачає можливість застосування санкції:

гіпотеза → санкція.

Разом з цим важливо врахувати, що існує два варіанти захисту правопорядку за допомогою охоронних нормативних приписів:

1) захист регулятивного припису на випадок порушення правила поведінки, викладеного в ньому. Тут гіпотеза охоронного припису вказує на гіпотезу та диспозицію, однак умовою санкції є не її дотримання, а її порушення. Що стосується санкції, то вона в цьому випадку, як правило, міститься в нормативному приписі, сформульованому в іншій статті цього ж або іншого акта цієї ж або навіть іншої галузі права.

Це охоплюється формулою:

«якщо x → то» (регулятивна норма),

«якщо за наявності x не то → тоді» (охоронна норма).

Наприклад, за ст. 20 ЗК України зміна цільового призначення земельних ділянок приватної власності здійснюється за ініціативою власників земельних ділянок. При цьому така зміна здійснюється за проектами землеустрою щодо їх відведення. Отже, це регулятивний припис, який має таку структуру: «*якщо* земельна ділянка знаходиться у приватній власності та власник ініціює зміну її цільового призначення (*гіпотеза*) → *то* він повинен пройти відповідну процедуру, пов'язану з розробкою проекту землеустрою щодо її відведення (*диспозиція*)». Однак для власників, які, наприклад, змінюють цільове призначення власної земельної ділянки без розробки відповідного проекту, встановлено санкції, передбачені вже в іншому приписі – охоронному. Так, за ст. 21 ЗК України порушення порядку встановлення та зміни цільового призначення земель є підставою для відмови в державній реєстрації земельних ділянок або визнання реєстрації недійсною та притягнення до відповідальності відповідно до закону осіб, винних у порушенні порядку встановлення та зміни цільового призначення земель, передбаченого, зокрема, ст. 53 КУпАП. Таким чином, охоронний припис має структуру: «*якщо за наявності факту* зміни цільового призначення земельної ділянки власник *не* пройшов процедури такої зміни через розробку проекту землеустрою щодо її відведення → *тоді* така зміна буде визнана недійсною і на нього буде накладений штраф»;

2) захист правопорядку за допомогою встановлення складів правопорушень як умови настання кримінальної й адміністративної відповідальності. Тут прямої прив'язки до регулятивного припису не відбувається, оскільки норми цих галузей права спрямовуються насамперед на охорону суспільних відносин, а не на їх регулювання.

У зв'язку з цим у наведених галузях нормативні приписи формулюються у такий спосіб: вони містять вказівку на модель забороненої чи зобов'язуючої поведінки, що здійснюється за відповідних кваліфікуючих обставин (*гіпотеза*) та визначають негативні наслідки, які настануть за порушення обов'язку чи заборони або за зловживання правом (*санкція*). Це охоплюється формулою:

«*якщо* → *то*».

Прикладом такого припису може бути ст. 173 КУпАП – дрібне хуліганство. Він має таку структуру: *якщо* вчинено нецензурну лайку

в громадських місцях, образливе чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян → *то* це тягне за собою накладення штрафу, громадські, виправні роботи або адміністративний арешт.

Таким чином, практичний досвід нормоутворення свідчить про наявність у структурі нормативного припису двох елементів, що підтверджує галузеву належність нормативно-правового акта, оскільки часто санкції знаходяться в інших галузях права (гіпотеза та диспозиція – у податковому, а санкція – в адміністративному праві). Крім того, одна санкція може наставати за порушення кількох норм. Наприклад, неповідомлення органів Державної міграційної служби України про відрухування іноземного студента, так само як і несвоєчасне скасування посвідки на тимчасове проживання, тягне за собою адміністративну відповідальність, передбачену ст. 204 КУпАП.

■ § 4. Види норм права

Існує декілька важливих класифікацій типових норм права (норм-правил поведінки).

За способом правового регулювання виокремлюють:

1) *уповноважувані* – це норми, які встановлюють *дозволи* на здійснення особою певної активної поведінки з метою реалізації своїх правомірних інтересів і потреб. Саме уповноважувані норми втілюють право в суб'єктивному значенні, надаючи своїм адресатам юридичні можливості та свободу розпоряджатися своїми суб'єктивними правами. Їх особливістю є те, що надані права можуть реалізовуватися на розсуд уповноваженої особи, тобто невикористання цих прав не тягтиме юридичної відповідальності. Упізнати їх в нормативних актах можна за словами «має право», «дозволено», «може» та ін. Наприклад, у ч. 6 ст. 34 Закону України «Про вищу освіту» зазначається, що керівник *може* делегувати частину своїх повноважень своїм заступникам і керівникам структурних підрозділів;

2) *зобов'язальні* – передбачають юридичний *обов'язок* особи вчинити певні активні дії. Для формулювання норм цього виду використовуються такі слова, як «зобов'язаний», «має обов'язок», «повинен»

тощо. Так, у ч. 1 ст. 63 Закону України «Про вищу освіту» передбачено, що особи, які навчаються у закладах вищої освіти, зобов'язані, зокрема, виконувати вимоги освітньої програми, дотримуючись академічної доброчесності, та досягати визначених для відповідного рівня вищої освіти результатів навчання;

3) *заборонні* – встановлюють *заборони* діяти певним чином. Іншими словами, вони накладають на адресата юридичний обов'язок утримуватися від певних дій, діяти пасивно. У них використовуються терміни «не допускається», «заборонено», «не повинне», «не може бути» та ін. Відповідно до абз. 4 ч. 4 ст. 40 Закону України «Про вищу освіту» керівник студентського самоврядування та його заступники можуть перебувати на посаді не більш як два строки.

За методом правового регулювання (характером обов'язковості норм – чи має суб'єкт право змінювати запропоноване правило поведінки) вони поділяються на:

1) *імперативні*. Ці норми містять категоричні веління, що визначають життєдіяльність учасників суспільних відносин. Вони не дозволяють відхилитися від заданих моделей поведінки, оскільки становлять владний наказ остаточного характеру. Саме через це встановлені правила не можуть бути замінені іншими правилами за волею суб'єкта самостійно або за домовленістю сторін, тому вони загалом притаманні публічним галузям й інститутам права, де одна сторона завжди має владні повноваження на встановлення «правил гри» для іншої сторони в односторонньому порядку. Якщо суб'єкт все ж таки відмовиться від реалізації імперативної норми та встановить для себе інші правила поведінки, то це потягне настання відповідних юридичних наслідків, а зміни будуть визнані неправомірними. При цьому важливо, що імперативно може бути встановлений як один зразок поведінки, так і декілька.

Прикладом імперативної норми є норма ч. 1 ст. 24 Закону України «Про вищу освіту»: «освітня діяльність у сфері вищої освіти провадиться закладами вищої освіти, науковими установами на підставі ліцензій»; за ст. 67 КК України при призначенні покарання з урахуванням обтяжуючих обставин суд повноважний не визнати будь-яку з обставин як обтяжуючу, крім тих, що наведені у відповідних пунктах цієї статті; також йому заборонено додавати до цього переліку нові обставини та врахувати одну обставину двічі;

2) *диспозитивні*, які дозволяють суб'єктам відносин самостійно встановлювати моделі власної поведінки, навіть ті, які не передбачені законодавством. У такий спосіб диспозитивні норми можуть пропонувати певні варіанти дій, якими особи повноважні «за бажанням» скористатися, а можуть надати суб'єктам право самостійно визначити свою поведінку, використавши формулювання на кшталт «якщо інше не передбачено договором», «інше може бути встановлено за домовленістю сторін» тощо. Як один, так і інший вибір вважатиметься правомірним. У зв'язку з цим диспозитивні норми зустрічаються насамперед у сфері приватного права, в якій держава децентралізує регулювання.

Так, основою диспозитивності у цивільному праві є ст. 6 ЦК України, де зазначається, що воля сторін, яка викладається в договорі, є більш пріоритетною, ніж цивільне законодавство («Сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд»). Тобто сторони отримують можливість корегувати або добудовувати зміст законодавчого положення, крім випадків прямо зазначених в абз. 4 ч. 3 ст. 6 ЦК України. Таким чином, диспозитивна норма може бути лише уповноважуючою, адже дає суб'єктам право діяти на власний розсуд, навіть виходячи за межі змісту норми. Наприклад, у ст. 876 ЦК України передбачено, що власником об'єкта будівництва або результату інших будівельних робіт є замовник, якщо інше не передбачено договором.

За ступенем визначеності варіанта поведінки норми права поділяються на:

1) *абсолютно визначені*. Це ті норми, які вичерпно, максимально конкретизовано, повно і чітко встановлюють умови своєї дії, права й обов'язки адресатів, санкції. Ознакою абсолютно визначених норм є закриті переліки повноважень суб'єктів і умов реалізації поведінки, закінчені та поетапно викладені порядки провадження певної діяльності, відсутність оціночних термінів тощо. Наприклад, у ч. 2 ст. 170 КПК України зазначається, що арешт майна допускається з метою забезпечення: збереження речових доказів; спеціальної конфіскації; конфіскації майна як виду покарання або заходу кримінально-правового характеру щодо юридичної особи; відшкодування шкоди, завданої внаслідок кримінального правопорушення (цивіль-

ний позов), чи стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди;

2) *відносно визначені* – це норми, викладені законодавцем в абстрактній формі. Тобто вони містять такі слова та словосполучення, які потребують додаткового уточнення, або мають незакінчені переліки прав, обов'язків, юридичних фактів, умов реалізації тощо. Відносно визначені норми, як правило, розраховані на конкретизацію під час їх реалізації, коли виникне необхідність врегулювати конкретний життєвий випадок за допомогою загальної норми. Вони ніби залишають для правозастосовця певний простір для добудови норми, оскільки законодавець не розставив усі крапки над «і». На цій підставі правозастосовчі органи отримують повноваження на здійснення індивідуально-правового регулювання за допомогою ухвалення акта застосування норм права.

Залежно від обсягу (сфери) дії правові норми діляться на:

1) *загальні* – це норми, які поширюються на всі відносини певного роду. Так, норма ч. 2 ст. 45 Конституції України регулює родові відносини у сфері відпочинку працівників. Там зазначається, що право на відпочинок тих, хто працює, забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час;

2) *спеціальні* норми права, які встановлюються з метою конкретизації та деталізації, врахування своєрідності й особливостей певного виду суспільних відносин, що належать до певного роду, врегульованого загальними нормами права. Наприклад, спеціальною нормою є норма ст. 66 КЗпП України: при п'ятиденному робочому тижні працівникам надаються два вихідні дні на тиждень, а при шестиденному робочому тижні – один вихідний день.

Із наведених прикладів неважко помітити, що загальна та спеціальна норми співвідносяться як *ціле та частина*, тому вони, по-перше, мають стосуватися одного предмета (у нашому випадку це відпочинок), а по-друге, їх обсяг повинен визначатися лише у співвідношенні з іншою нормою, тобто необхідно знайти точку відліку для оцінки обсягу норми. Так, наведена норма ч. 2 ст. 45 Конституції є загальною щодо норми Кодексу, проте вона одночасно є спеціальною щодо норми ч. 1 ст. 45 Конституції, яка передбачає, що кожен, хто працює, має право на відпочинок. Таким чином, цей поділ є досить умовним.

За предметом правового регулювання (особливостей відносин, що регулюються правом) виокремлюють *норми приватного та публічного права, матеріального та процесуального*, окремих галузей права – конституційного, кримінального, цивільного, кримінального процесуального, цивільного процесуального, адміністративного, трудового, екологічного та ін.

Завдання

1. Назвіть укази Президента України, які мають нормативний та індивідуальний характер.
2. Наведіть приклади різних способів викладення нормативно-правового припису в статті нормативно-правового акта.
3. Обґрунтуйте, чи існують диспозитивні норми в кримінальному праві.
4. Охарактеризуйте норми-принципи в кодексах України.
5. Проілюструйте види гіпотез, диспозицій і санкцій прикладами з нормативно-правових актів.

Рекомендована література

1. Мураховська Т. Є. Проблематика структури норм права у зв'язку з системою права. *Форум права*. 2012. № 4. С. 670–674.
2. Нормы права: теоретико-правовое исследование : монография / отв. ред. Т. В. Губаева, А. В. Краснов. Москва : РАП, 2014. 164 с.
3. Черданцев А. Ф. Логико-языковые феномены в юриспруденции. Москва : Норма : ИНФРА-М, 2012. 320 с.
4. Holland J. A., Webb J. S. *Learning Legal Rules. A Students' Guide to Legal Method and Reasoning*. Eighth Edition. UK : Oxford University Press, 2013. 440 p.
5. Nordén G. *The Structure of Norms and Legal Uncertainty: A Framework for the Functional Analysis of Law as Transformed in Multi-Member Decision Mechanisms*. A Dissertation Presented to the Faculty of the Law School of Yale University, 2016. 281 p.